

MARJANUCZ LÁSZLÓ:

Változások Széchenyi liberális programjában

Széchenyi életében az 1839/40-es országgyűlés után kettős fordulat következett be: 1) folyamatosan kellett tapasztalnia személyi népszerűtlenségének olyan epizódjait, hogy az ellenzék mellőzi meghívását társas összejöveteleire, Kossuthtal való nyílt szembefordulása után Deák egy ideig nem állt vele szóba, Eötvös, Weselényi és Batthyány megnyilatkozásaikban a reformok radikalizálódásáért szálltak síkra. 2) Ő maga - nyilván e jelenségektől nem függetlenül - a 30-as években kidolgozott liberális programjának nem egy pontját újraértelmezte; illetve hangsúlyait átcsoportosította. A következőkben megkíséreljük fölvázolni a változásokhoz vezető okokat, valamint értékelni az átalakulás újszerű tartalmi megközelítéseit.

Telivér arisztokrataként az elsők között üzent hadat az előítéleteknek, a kiváltságos osztályok érdekeinek szempontjából támadta meg a fennálló rendet, s azok társadalmi befolyásának megőrzése szem előtt tartásával mutatta ki a reformok szükségszerűségét. Az indíték konzervatív jellege és a program liberális tartalma a kor viszonyaiból fakadó szükségszerű korreláció volt: a változtatás eszközeivel rendelkező elit számára a haladást hasznossága, s nem objektív volta miatt lehetett vonzóvá tenni. Leggyakrabban az a kérdés vetődött fel: újat kell-e teremteni, vagy a régit kell az új viszonyokhoz igazítani?

Metternich a magyar társadalmat alkalmatlannak tartotta a nyugat-európai eszmék befogadására, míg Széchenyi - épp európai tapasztalataiból kiindulva - lehetségesnek tartotta a magyar társadalom meddőségének felszámolását. Ez a felfogása előbb nem a kormánytól, hanem a konzervatívoktól szigetelte el őt. Dessewffy József Széchenyi "alantas anyagi materializmusát", az ország valós viszonyainak félreismerését róta fel, melyek szerves átalakulás helyett könnyelmű újításokhoz vezetnek, a meggyőzés evolúciója helyett a legyőzés revolúciójába torkollik. Széchenyi ezt, mint hatalmi-közjogi mentalitást visszautasította, mely jellemző módon a reformok által terjesztett "bolond szellem" melegágyát a kormány gyengeségében látta, ugyanakkor nem vett tudomást arról, hogy bár a rendi alkotmánynak tiszteletre méltó patinája van, de többé már nem igazságos.

Széchenyi tehát elvetette a történeti alkotmányt, mert annak etikai tartalma nem felelt meg az igazságnak. Ezzel is kifejezte, hogy közéleti tevékenységét nem kívánja pártkeretekbe szűkíteni, szuverén látásmódját nem kötelezi el egyetlen pártprogram számára sem. Így történhetett meg, hogy pl. részt vett a Konzervatív

Párt alakuló ülésén, de nem lépett tagjaik sorába, jöllehet, az átalakulás ütemének és tartalmának bizonyos kérdéseiben közeledtek álláspontjaik.

Némiképp fordított a helyzet a liberális ellenzékkel, hisz a Pesti Hírlap 40-es és Széchenyi 30-as évekbeli programja hajszára megegyezett, az előjogosok közösgének nemzete helyett a reformok akarásában egyesült polgári nemzet igénylése szoros szellemi szálakat teremtett Széchenyi és a liberálisok között. Egyetértettek abban is, hogy a rendi állapotoknak ezen a fokán legszebb privilégium a jogok birtokában önként, s belátás szerint cselekedni, meggyőződésből törvényesen változtatni. A nemesi szabadság korszerű átértelmezése mindkét fél számára azt jelentette, hogy a nemesség szabadságában áll önmagát korlátozó rendszabályoknak alávetni. Ebből adódott Széchenyi konzervatív exkluzivitása az arisztokrácia vezető szerepét illetően, melyet azért vindikált számára, mert az - meggyőződése szerint - társadalmi túlsúlyát a nemzet boldogulásának eszközéül használja fel.

Széchenyi a társadalmat mint kötelességen alapuló jogviszonyt fogta fel, ezen belül saját kötelességének azt tartotta, hogy életét szentelje "a magyar nemzetiség emberibb kifejtésére". Küldetéstudata azonban hamarosan a haladás képviselőténnek protekcionista értelmezésévé fajult, amennyiben a gyógyulásra váró ország csalhatatlan kezelőorvosának kezdte önmagát tekinteni, "nézetének kirekesztő helyességét axiomatikus tisztaságban" látni. Ezzel párhuzamosan felülvizsgálta a megyei nemességnek a radikális reformok területén várható kezdeményező szerepét, s mint időszerűtlen elvárást, abszorbeálni igyekezett. Szemében a polgári program letéteményesei már nem lehettek a nemesek, csak a napi gondok által nem gyötört, az anyagi függetlenség és meggyőződés magasabb fokán álló arisztokraták. Széchenyi és a liberális ellenzék közötti politikai eszmei szövetség lassan bomladozni kezdett.

A magyar liberális nemesség nemzeti törekvéseiben mindinkább artikulálódott egy demokratikus tartalom, amennyiben a kiváltságokkal rendelkező magyar nemzetiség (nemesség) önkorlátozása a politikai szabadság, a társadalmi önállóság lehetőségét hordozta magában. Nem véletlen, hogy a kormány a liberális magyar nemesség nemzeti küzdelmében ekkor már elsősorban társadalmi veszélyt látott, a rendi különbségekre épülő feudalizmus veszélyét. Ezért támogatta a magyar mozgalommal tisztán nemzetiégi alapon szembehelyezkedő etnikai szervezkedéseket, bennük ugyanis a feudalizmus állami-abszolutista modernizálásának objektív szövetségését látta.

Csakhogy épp a kormánynak ezen szándékai a liberális haladó tábort az alsóbb néposztályok szociális megnyerésére utalták. A magyar nemzetiség terjesztése, valamint a polgári szabadság szinonim fogalmakká váltak. Széchenyi ellenzék-

ellenes - ami korántsem azonos a liberalizmus-ellenességgel - felfogásának konzervatív vonása mutatkozott meg abban, hogy szerinte a magyarság terjesztése ellentétben áll az anyagi javak, a tudományos szellem terjesztésével, mivel a magyarság sorsa lényegében a nemesség sorsával függött össze. Továbbra is igaznak tartotta, hogy a nemesi kiváltságok kiterjesztése a nemesi szabadságot nem megszünteti, hanem általánossá teszi, de nála a szabadság a birtokbírhatás, vállalkozás, pénzforgalom és kereskedés szabadságára vonatkozott. A politikai jogok kiterjesztésével nem is foglalkozott, mert nem illett bele a polgári átalakulás általa kidolgozott ütemtervébe, hogy ti. a társadalom vagyonosodása meg kell hogy előzze a közszabadság állapotát. Ez egy konzervatív tétel. Ezért nem tett javaslatot új alkotmányelvek megvalósítására, ezért volt oly fontos neki először a magánjog alapintézményét, az ősiséget megtámadni, mert az anyagilag tehetős, művelt társadalom előfeltétele a polgári erények kialakulásának. Francia típusú demokrácia helyett magas műveltségű, tiszta erkölcsű vezető réteget akart, mely a nép sorsának emberi fokra emelését lelkiismereti, s nem alkotmányos kötelességének tartja.

Széchenyi a szabad polgári vállalkozás érdekében meg akarta szüntetni a magánjog és közjog ősiségében testet öltő összefonódását, ugyanis a hűbéri társadalom privilegizált jogalanyiségében egy nemes születésénél fogva mint magánember politikai funkciót is betöltött, tehát helyzetéből adódóan a közembere is volt. Am ennek feloldásához nem volt szükséges a népfeltség elvének, vagy a politikai jogegyenlőségnek törvénybe iktatása, mellyel a kormányzat által kényszerpályára állított ellenzék kacérkodott. Ebben láthatjuk Széchenyi ellenkezésének okát, mert ő a magyarság terjesztését összekapcsolta a politikai jellegű rendi kiváltságok kiterjesztésével, a köznemesség megerősödésével, melyektől féltette az arisztokráciát. Ez a fajta óvatosság tükröződött akadémiai beszédében, Kossuthal folytatott vitájában. Utóbbi történeti tanulsága, hogy ti. a nemzet bizalmatlanná vált iránta, szükségszerű folyamánya volt az átalakulást célzó eltérő kiindulópontoknak. Széchenyi azt mondta: legyünk előbb gazdagok, hogy majd szabadok lehessünk, míg Kossuth és Wesselényi szerint csak a szabadság hozhatja meg a vagyonosodást. A gazdagság "önellátást nyújt", respektust kiváltó szilárd anyagi háttérrel - állítja Széchenyi -, s ha ennek ára jogfeladáson keresztül az Ausztriába való erősebb betagozódás, el kell fogadnunk, mert a gazdasági felemelkedés mindent ellensúlyoz. Ezzel szemben a liberálisok a gazdagság által szabadságukat veszített országok példáira figyelmeztettek, hangsúlyozva, csak oly gazdagság nem veszélyes a szabadságra, mely a nemzet anyagi és erkölcsi kifejlődéséből származik, de az, amit kegyelem nyújt, amit jogok árán vásárolnak meg, tartós jólétet soha nem szült.

Látható, hogy itt nem egyszerűen a modor és taktika eltéréséről volt szó, hanem gyökeresen más helyzetelemzésről. Széchenyi azért akarta a politikai kérdéseket levenni a napirendről, és közéleti tevékenységét közigazgatási területre szorítani, mert hitt az osztrák kormány felvilágosult abszolutizmusában, mert meg volt győződve, hogy Ausztria leghamarabb anyagi téren fog engedni. Míg az ellenzék ugyanezt a reformtevékenységet a birodalmi egység erősítésére kieszelt trójai falónak tekintette.

Ha van valami, ami Széchenyit nagymértékben rokonította a konzervatívokkal, akkor az a császári bürokrácia alaptalanul feltételezett reformtámogató jóindulata. Ez a "hamis realizmus" egy ideig még a centralistákat is fogva tartotta, de legtovább Széchenyi tartott ki azon meggyőződése mellett, hogy a Metternich vezényelte oktrojált reformizmus a magyar rendi intézmények és a hazai közvélemény értetlenségén bukott el. Széchenyi a Kossuth-vita után egyre erőteljesebben bírálta az ellenzéket, mely a parlamentáris Magyarország hamis illúziójában élt, mely nem vette észre, hogy nem egy kormány rendjét és tekintélyét, hanem a kormányt és a tekintélyt támadja, aláásva ezzel a rendet. Széchenyi hite a reformtámogató abszolutista kormányzatban először közéleti egyensúlyozásának kudarcához, majd belső egyensúlyzavaraihoz vezetett.

A Pesti Hírlap publicisztikája és az országgyűlések törvényjavaslatainak radikalizálódása, ill. a kettő összhangja Széchenyit az egész általa kidolgozott liberális program újraértékelésére készítette. Saját programjának konzekvens parlamenti kifejtésében és politikai népszerűsítésében három veszélyt látott: 1) Magyarország ellen fordítja Ausztriát, 2) a nemzetiségeket, 3) a legnagyobb veszélyt azonban abban látta, hogy e program liberális képviselői készen mutatkoztak adott esetben a birtokos osztályok ellenére is a reformok végrehajtására. Széchenyi szemében ez nem hiba, hanem bűn.

A 40-es évek elején eldőlt, hogy a nemzet Kossuth, Eötvös, Deák, Wesselényi liberalizmusát követi, Széchenyi konzervatív reformerségével szemben. Elsősorban a kormánnyal való hangsúlyozott együttműködése, majd az általa kidolgozott elvek kezelhető mederben tartása, a reformradikalizmus elutasítása, a liberális programmal való szembenállás látszatát keltette.

Az ellenzék és közte épülő válaszfal igazából soha többé nem lesz pszichésen átjárható. Szóban továbbra is hitet tett a Stádium programja mellett, de tudomásul kellett vennie, hogy a haladás képviselőinek szűkkeblű értelmezése, az ország viszonyait rideg számítással boncolgató észjárásra megváltoztatta a nemzet és közte kialakult viszonyt. E viszony új eleme a kölcsönös bizalmatlanság, ami fokozta Széchenyiben a szabadelvű reformok felyorsításával szembeni ellenszenvét. Sőt itt

nem egyszerűen a polgárosodás ritmuskülönbségeiről volt szó, hanem a lényegét érintő reformok újraértékeléséről. Kossuth és Deák a liberalizmust megszorítások nélkül, a nemzet közreműködésével kívánták alkalmazni ("Veletek, általatok, ha tetszik, nélkülöletek, s ellenetek, ha kell"). Széchenyi ezt a programot már nem tudta beilleszteni szelídített szabadelvűségébe, hisz Kossuth tervének gyakorlati konzekvenciája csak a forradalom lehetett. S ez be is következett. Részben tehát a megvalósítás üteme, részben a reformok társadalmi érvénye körül támadt vita következtében a 40-es évek nemesi liberalizmusát veszélyesnek tartotta az államrendre, és összeegyeztethetetlennek saját reformjainak békés úton való életbe léptetésével. Nemzetföltétele, a viszonyok éretlensége több fontos reform utólagos korrigálására készítette. Főként szabadságértelmezése tért el a liberális tábor álláspontjától, amennyiben azt csak értelmi súly és erkölcsi felelősség mellett tekintette hasznos intézménynek, azaz csak megszorításokkal, szelektív módon alkalmazható kategóriának tartotta. Ebből következett, hogy Széchenyi nem volt híve sem a szabadság, sem az egyenlőség és testvériség elvont ideáinak, nem tette meg politikai akcióinak céltáblájává a liberalizmus elvont úton kifejlesztett elveit. Épp azért, mert mentes minden doktrinárségtől, állíthatta következetesen, hogy a szabadság mindent átalakító funkciója káros az organikus fejlődésre. Ebből a filozófiai megközelítésből egy sor gyakorlati tanulság következett a polgári átalakulás kulcskérdéseire nézve. Először is ez az átalakulás a történetileg kifejlődött viszonyok tekintetbevételével mehet végbe, míg sok liberális a gyors minőségi változás, a haladás adott múlttól független hirtelen megvalósításának híve volt.

Széchenyi a reformokat konzervatív csapásra kívánta terelni, mert rádöbbsent, hogy a magánjogi és birtokviszonyoknak óriási befolyása van a társadalmi szervezetre, az államra. Tudta, ha megszűnik az ősiség, kötelező lesz a köztelherviselés és úrbérmegváltás, a nemesség végleges lehanyaglása csak idő kérdése. Nem véletlen, hogy utólagos korrekciói javarészt a birtokviszonyokra vonatkoztak, hisz a nemesség társadalmi státuszát garantáló vagyon túlnyomó többsége ingatlanból állt. Ha a földbirtokát elveszti a nemesség, akkor megváltozik Magyarország politikai arculata, amelyik réteg a nemzeti vagyon tömbjét megszerzi, az lesz az új politikai elit. Íme az ellenzéki program ártalmasságának bizonyítéka, mellyel szemben Széchenyi arisztokratikus gátakat akart emelni. A változások iránya meggyőzte őt arról, hogy a magyar nemzet fennmaradása csak arisztokratikus alapokon biztosítható, s egyik legnagyobb liberális kihívását, az ősiség és hitbizomány felszámolását is e szempontoknak rendelte alá. Míndaddig, amíg a tervezgetés plátói jelleggel bírt, nem volt az ősiségnek halálosabb ellensége, mikor az 1847-es országgyűlés törvényjavaslatai testközelbe hozták a megoldás várható következményeit, Széchenyi

erőteljesen kiállt mellette. Garanciákat kívánt arra nézve, hogy az ősiséget csak a magyarság birtokvédelme, az idegenek (zsidók, nemzetiségiek, külföldiek) földvásárlási lehetőségének ésszerű kordában tartása mellett bontják le. Hasonlóképpen járt el másik "kedvenc gyermeke", a váltó ügyében is, amikor azt - tekintve az ingatlanvagyon adósságtérheinek növekedését, a birtokforgalomban szerepet játszó árverések nem kívánt meglódulását - nagy bajokat okozó gazdasági eljárásnak nevezte. Mindkettőről a kiváltságoknak a magyar nemzetiséget (értsd: nemességet) stabilizáló hatásából indult ki. Ebből a szempontból ellenezte az ősiség fenntartások nélküli eltörlését, mert az jogéletünkön olyan átszövődött intézmény, aminek óvatlan megbontása a társadalmi rend zavaraihoz vezetne. Aggodalmat keltett nála a robot eltörlése, a szabad tulajdon bevezetése, az örökváltság és közteherviselés egymástól való függővé tétele olyannyira, hogy azt forradalomra vezető eljárásnak, a nemesség megadóztatását pedig igazságtalannak és vagyoni állása megingatásának tekintette. Pedig 1831-ben még beismerte, hogy a nemesség erkölcsi súlya azért kevés, mert mindent a nép vállára tol. Politikai programtöredékében azonban már arról cikkezett, hogy az ellenzék épp a felelős kormány és az általános adózás összekapcsolásával okozta a legnagyobb kárt nemzetének. Ő ugyan kész az adót nemének szabad ajánlkozasként, de törvényileg kötelezve is fizetni, de ezt nem teszi függővé a miniszteri felelősség elvétől.

Addig ugyanis, amíg az adófizetők többsége nem szólhat bele a politika alakításába, nincs értelme a felelős kormányzatnak. Ebben tökéletesen igaza volt Széchenyinek, csak hogy a nem-nemesek politikai kvalifikációját éppen ő ellenezte a legerősebben. A vagyoni és műveltségi kiváltságokra épülő közélet felől nézve természetes, hogy demagógiának tűnt az a liberális kijelentés, miszerint szívesen adózom, ha felelős a kormány. Széchenyi ezt - mivel a minisztérium feleletterhét gyakorlatilag kiviheterlennek érezte - "a liberalitás olcsón megvásárolt" mázos félrevezetésének tekintette. Politikai gondolkodásában az azonos jogok - azonos terhek követelése - egybefűzve a parlamenti kormányzás elvével - az oppozíció kényelmes helyzetből, kockázat és fáradság nélkül űzött taps és éljenzés hadjáratként tűnt fel. Széchenyi nincs a közteherviselés ellen, 1845-ben írta: Istentől adott velőmmel a közteherhordást tartom minden teendőink alphájának. De a liberálisok arányos és törvényileg megállapított közadózási koncepciójában Széchenyi a nemesség elriasztását látta. Szerinte a nemesség adókötelezettségének megállapítása elsősorban ne törvényi kötelezettséget jelentsen, ennél fontosabb annak garantálása, hogy az új teher új haszonnal jár. Tehát birtokostársait nem csupán lelkesedés által, de az érdek szálaival is hozzá akarta fűzni a közteherviselés gondolatához. Széchenyi azt javasolta - Kossuth-tal szemben -,

hogy még korai az arányos közadózás gondolata, nem az adó nagysága a fontos, hanem a fizetés - hármilyen jelentéktelen is - vállalásának a ténye. Számára a közterhek modern polgári megosztásánál fontosabb a nemesek közszellemének megerősítése, ezért ajánlotta nekik, hogy inkább vállalják a közfizetéshez való önkéntes hozzájárulást, mert a "nemfizetési állapot" ezentúl csak ideiglenes lehet. S amíg ma a nemesség kezeiben tarthatja a "mennyt" és "mire" kérdését, holnap talán már egy szerencsétlen politikai experimentum kötelező megoldásokat ír elő. Ez nem liberális köztelherviselési koncepció. Nem is lehetett az, mert egy ilyen elképzelés az arányosság elvének érvényesítése mellett szükségszerűen állt elő a kormány pénzkezelésének ellenőrzésére irányuló követeléssel. Csak így érthető meg, hogy Széchenyi miért tartotta fontos vívmánynak a házipénztár fedezésének közös, jobbágy-nemesi teherré nyilvánítását, holott egyes liberálisok, mivel privilégiumon alapuló rendi intézményről volt szó, kizárólag a nemesi áldozatvállalást láttak volna igazságosnak.

Széchenyi konzervatív irányváltozásának másik lényeges eleme, hogy a köztelherviselésnek az örökváltsággal való összekapcsolását jakobinus tobzódással azonosította. Felfogásában a jobbágyfelszabadítás elsősorban emberieségi kérdés, melyet - gazdaságtalanságán kívül - keresztény-humanista indításokból vetett el. Nem is használta a kifejezést közjogi értelemben, inkább a "szabad birtok" fogalmát iktatta be a jobbágyhelyzet alternatívájaként. Ebben az is belejátszott, hogy 1844 után a király olyan konzervatív reformerekre bízta a kormányzást, mint Apponyi György, Dessewffy Emil, Jósika Samu, 1845-től maga Széchenyi, akik szakítva a korábbi aulikus vonallal, valódi reformok bevezetésére készültek. Velük szemben a liberális ellenzéknek létalapjai semmisültek volna meg, ha nem paralizálják e törekvéseket. Nem kevesebbről volt ui. szó, mint arról, hogy a reformokat a liberális ellenzék kényszeríti ki vagy a kormány felülről valósítja meg őket.

Széchenyi ebben a helyzetben fölöslegesnek, a magyar nemzetiség számára veszélyesnek tartotta a kötelező megváltás tervét. Kezdetben a jobbágyszolgáltatások szabályozásáért, ésszerűsítéséért szállt síkra, később már a földesúr anyagi érdekei szempontjából mutatta ki az úrbér megszüntetésének előnyét. A Stádiumban bizonyította be, hogy a megtámadott előjogok (robot, kilenced) eldobása szép pénzt hoz a konyhára. Mindez azonban belefért a nem-nemesek szabad ingatlan-szerzésének keretébe, nem igényelte az úrbéres szolgáltatások országos, azonos elvek szerinti, kötelező törvényi szabályozását. Széchenyi a robot és a dézsma eltörlését kárpótlás nélkül egyébként is "mennyekbe kiáltó igaztalanságnak" tekintette, mert "mindenkinek szerzett sajátja szent", s rablásnak minősülne az, ha nemes - kinek az úrbéri szolgáltatásokon kívül semmije sincs - "mindeniből kivetkeztetnék".

Tehát szó sincs a megváltás kikényszerítéséről, hanem két fél szabad egyezkedésre bízta az úrbér sorsát, híven ahhoz a felfogásához, mely irtózott a törvényes kényszer alkalmazásától gazdasági kérdésekben.

Összegezve álláspontunkat: Széchenyi a 40-es években több lényeges ponton eltávolodott a korábbi liberális gondolkodásától. Nemzetfáltése, a magyarság sorsa miatti aggodalma odáig ment, hogy 1844-ben a zsidó emancipáció ellen szavazott, magáévá téve azt a konzervatív nézetét, hogy a kereszténnyé válás jobb megoldás, mint a jogegyenlősítés. Ugyanakkor a konzervatívokhoz nemhogy nem csatlakozott, hanem azoknak a napi politikához erősen igazodó gyakorlatát, erkölcsi momentumokat nélkülöző, a kormány lépéseit igazoló programját erősen bírálta. Nem vált konzervatívva abban az értelemben, hogy meglegedett volna a kiváltságok korszerűsítésével, azok megőrzésének közüggé emelésével. De a viszonyok valósabb ismeretében nem is kívánt többet, mint a produktív alkotásra képtelen hűbéri viszony lassú lebontásokhoz való önkéntes alkalmazkodást. "Minden teherviselés tökéletes kompenzációját" igényelve, végül is azokhoz a konzervatívokhoz csatlakozott gondolatilag, akiktől szintén nem volt idegen az engeszteléssel, kapacitálással, kölcsönös érdekkimutatással végrehajtott csendes polgári reform. A liberális oppozíciótól ekkor már távol állt, mert ők eredeti programját demokratikus konzekvenciákkal járó elméletté transzformálták, olyanra, melyben az új hangsúlyokat kapott ellenzéki liberalizmus nem mutatkozott szolidárisnak a magyar nemesség vitális érdekeivel. Széchenyi azzal, hogy az ideologikus elemek kerülésével egyre inkább a magyar nép, s kiválólág az ariszrokrácia életszükségeit ismerte el a meghozandó reformok egyedüli normájaként, valójában a liberális tábor programjának konzervatív-reformer alternatíváját képviselte a 40-es években.

Reformjai 48-ban megvalósultak, igaz, azoknak nemcsak ritmusa, de útja sem megindítójának felfogása szerint alakult. A legnagyobb magyar számára akkor lélektanilag bizonyítottá vált, hogy nagyon nehéz az ész által a szíven zsarnokoskodni. E belső tusakodás eredményei történetileg páratlanok. Mátyás óta nem volt magyar ember, aki annyit tett volna azért, hogy "szeplőtlen minőségű nemzetet" adjon az emberiségnek.